

De onderneming als partizaan. Voorbode van een gepolitiseerd bedrijfsleven¹

Bart Jansen

1. Inleiding

In de bedrijfsethiek is er een groeiende aandacht zichtbaar voor politieke theorie. Een opvallend voorbeeld hiervan is het gebruik van de filosoof Jürgen Habermas door bedrijfsethici Andreas Scherer en Guido Palazzo om de ‘politiek van de onderneming’ te theoretiseren. De morele filosofie die de onderneming als onderwerp heeft, oftewel de bedrijfsethiek, wordt daarmee ook gepolitiseerd. In corporate governance is het belangrijk om te begrijpen hoe politieke theorieën ethische beslissingen beïnvloeden. Vanuit een Habermasiaans perspectief heeft politisering positieve aspecten, omdat het legitimiteit biedt door middel van deliberatie en consensus. Dit kan de governance verbeteren door beslissingen transparanter te maken. Echter, vanuit een onderbelicht perspectief in zowel bedrijfsethiek als bredere managementstudies, inclusief corporate governance, namelijk dat van de controversiële rechtsfilosoof Carl Schmitt, kan politisering negatieve gevolgen hebben. Schmitt wijst op de risico’s van conflicten en exclusie, die de relaties met belanghebbenden kunnen verslechteren door de intensivering van de ervaring van de ‘vijand’.

Om de politisering te begrijpen en waarom dat problematisch is voor corporate governance, onderzoek ik in deze bijdrage eerst de ‘politisering van de onderneming’. Dit doe ik aan de hand van Scherer en Palazzo’s invloedrijke theorie over de ‘politieke’ maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven (‘political corporate social responsibility’, PCSR). In de derde paragraaf problematiseer ik het idee van vijandschap, en introduceer ik een aantal politiek-theoretische begrippen, namelijk ‘vriend’, ‘vijand’, en ‘sovereiniteit’, om een ander begrip, namelijk ‘partizaan’ in te bedden. In paragraaf 4 leg ik de vergelijking met het grootbedrijf en een aantal typisch Schmittiaanse politieke begrippen. De partizaan is zo’n politiek begrip en ik betoog in paragraaf 5 dat het grootbedrijf van tegenwoordig hele duidelijke kenmerken ervan vertoont, wat het grootbedrijf eveneens tot politieke categorie maakt. In de afsluitende paragraaf geef ik enkele wenken waarin ik behandel hoe een gejuridiseerde corporate governance zich verhoudt tot een steeds complexer wordende werkelijkheid door die politisering van het bedrijfsleven.

¹ Voor deze bijdrage in het *Jaarboek Corporate Governance* is gebruikgemaakt van mijn nog ongepubliceerde studie naar de politisering van bedrijfsethiek.

2. Politisering van de onderneming

In hun bijdrage 'Toward a Political Conception of Corporate Responsibility: Business and Society Seen From a Habermasian Perspective' betogen Scherer en Palazzo (2007) dat de gevestigde ideeën over de scheiding tussen politieke en economische factoren zijn geërodeerd, wat vraagt om een nieuwe kijk op de rol van ondernemingen in de samenleving.² Deze nieuwe kijk leidt ertoe dat we de onderneming niet langer slechts als economische actor zien, maar ook als politieke actor. Ze noemen dit de 'politisering van de onderneming'. Als bedrijven ook politieke actoren zijn, heeft dit invloed op corporate governance. Ze moeten ethisch omgaan met hun politieke invloed en transparant zijn over hun lobby- en politieke activiteiten. Dit vraagt mogelijk weer om duidelijke richtlijnen en normen binnen corporate governance om belangenconflicten en onethisch gedrag te voorkomen. Bovendien moeten bedrijven rekening houden met de belangen van alle stakeholders bij besluitvorming. Adequate regulering en toezicht zijn essentieel om ervoor te zorgen dat bedrijven hun politieke invloed verantwoord uitoefenen.

Scherer en Palazzo baseren hun politiseringsconcept, zoals ik aan het begin al verwoordde, op het werk van de filosoof Habermas. Hun idee van politisering gaat gepaard met een politieke opvatting van maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven (PCSR), gebaseerd op Habermas' late politieke filosofie, die diende als normatieve theorie en uitgangspunt voor een discussie in managementtheorie en bedrijfsethiek. De auteurs betogen terecht dat een positivistisch kader van CSR, dat gebruikmaakt van empirische methoden om CSR-initiatieven te analyseren, leidt tot een inhumane instrumentele interpretatie van CSR. Dit houdt in dat je meetbare gegevens verzamelt en analyseert om de impact en effectiviteit van CSR-activiteiten te begrijpen. Het richt zich op een wetenschappelijke, feitelijke benadering. Dit kader is geschikt voor een economische bedrijfstheorie, maar negeert het ethische aspect dat zo belangrijk is in CSR.

In tegenstelling tot een dergelijke economische benadering presenteren Scherer en Palazzo hun politieke CSR die is gemodelleerd naar Habermas' politieke theorie van deliberatieve democratie. Deze theorie daagt het standaard politieke model uit waarin legitimiteit wordt gezocht door een democratisch discours; legitimiteit is niet alleen een kwestie van 'input', maar ook van 'throughput', dat wil zeggen van de kwaliteit van het deliberatieve proces tussen 'input' (verkiezingen) en 'output' (wetgeving). Binnen die 'throughput' moet 'communicatieve actie' gericht zijn op wederzijds begrip. Deze actie vormt de basis voor Habermas' deliberatieve model; een model waarin burgers elkaar ontmoeten op gelijke grond voor publiek debat. Het meest fundamentele aspect van het deliberatieve proces is dat normen en institutionele regelingen alleen geldig zijn als ze worden overeengekomen door alle betrokkenen bij hun gevolgen.

2 A.G. Scherer & G. Palazzo, 'Toward a Political Conception of Corporate Responsibility: Business and Society Seen From a Habermasian Perspective', *Academy of Management Review* 2007, 32-4, p. 1096-1120.

De procedurele interpretatie van democratische legitimiteit vormt de basis van de politieke opvatting van CSR. In de context van globalisering en transnationaliteit houdt CSR zich bezig met de decentralisatie van autoriteit en de opkomst van politieke macht voor aanvankelijk niet-politieke en niet-statelijke organisaties, zoals NGO's, intergouvernementele organisaties en transnationale ondernemingen. Om deze reden zou volgens Scherer en Palazzo de legitimiteit van bedrijven niet gezocht moeten worden in nationale democratieën, maar daarbuiten of erboven. Het probleem met dat mondiale speelveld is echter dat er geen algemeen gedeelde juridische of ethische standaarden zijn en dat de kwestie van mondiale CSR veel complexer is dan benaderd op nationaal niveau.

Om bij te blijven met de tijd moeten bedrijven daarom de impliciete naleving van sociale normen en verwachtingen vervangen door expliciete deelname aan het publieke proces van politieke wilsvorming. Scherer en Palazzo noemen dit de 'politisering van de onderneming'. Dit is een actieve vorm van politisering – niet iets wat bedrijven zomaar overkomt dus. Politieke CSR streeft naar een democratische integratie van bedrijfsmacht, vooral in transnationale contexten met onvolledige juridische en ethische regulering. In deze benadering ligt de focus niet op bedrijfsethiek, maar op democratische wilsvorming. Het doel is om 'democratische controle op het publieke gebruik van bedrijfsvermogen' te waarborgen. Dit betekent dat internationale bedrijven als politieke actoren moeten handelen en voortdurend de publieke wil moeten zoeken.

3. Politiek als ethiek

In de politieke theorie staat gewoonlijke de statelijke zoektocht naar legitimiteit centraal. Daarin kunnen drie categorieën worden aangemerkt, zoals geïdentificeerd: staatsvorming gebaseerd op een monopolie op geweld, de rechtsstaat die positieve wetgeving overstijgt, en het idee van verantwoording aan degenen die onderworpen zijn aan politieke macht. CSR houdt specifiek verband met de laatste twee vormen, met een focus op alternatieven voor staatsregulering, zoals zelfregulering en meta-regulering. Het roept vragen op over de verantwoordelijkheid van ondernemingen en aan wie deze ondernemingen verantwoording verschuldigd zijn. De politisering van ondernemingen heeft als doel hedendaagse legitimiteit te verschaffen aan deze entiteiten door ze te integreren in een breder politiek-filosofisch kader. Een dergelijke bedrijfsethiek beschouwt grote ondernemingen als politieke actoren die kunnen worden gemoraliseerd door middel van discoursethiek.

Deze politisering van ondernemingen houdt in dat zij betrokken raken bij een politiek spel binnen de bedrijfsethiek, een concept dat bekritiseerd wordt door politiek filosoof Chantal Mouffe. Critici zoals Mouffe stellen dat het op consensus gebaseerde model van deliberatieve democratie de inherente antagonismen in politieke ordeningen niet erkent. In plaats daarvan zou democratie moeten functioneren

op het uitgangspunt van ‘dissensus’. Mouffe omschrijft deze verandering van het vocabulaire van ethiek naar politiek in haar *On the Political* (2005) als volgt:

“Wat deze verandering in vocabulaire onthult, is niet, zoals sommigen beweren, dat de politiek is vervangen door moraal, maar dat het politieke spel wordt gespeeld in het morele register. Het is in die zin dat ik voorstel de ‘moralisering’ van de politiek te begrijpen – om aan te geven dat politiek tegenwoordig niet meer moreel is geworden, maar dat politieke tegenstellingen nu worden geformuleerd in termen van morele categorieën. We worden nog steeds geconfronteerd met politieke vriend/vijand-onderscheidingen, maar ze worden nu uitgedrukt met behulp van het vocabulaire van moraliteit. Zeker, dit is al enige tijd het geval in de internationale politiek en die in de Verenigde Staten hebben altijd al een bijzondere voorliefde gehad voor het gebruik van het morele vocabulaire om hun politieke vijanden te veroordelen. [...] Maar wat nieuw is, is dat [...] deze moralisering van politiek nu ook plaatsvindt in de binnenlandse politiek van Europa. En op dit gebied is het duidelijk een gevolg van het consensusgeoriënteerde, post-conflictuele model dat al die ongetwijfeld goedbedoelende theoretici, die hebben bijgedragen tot de grondvesting van het postpolitieke perspectief, zo hoog in het vaandel voeren.”³

Mouffe stipt hier een blinde vlek aan in ons hedendaagse politieke denken. Het betreft een anomalie in het denken over politiek die de twintigste-eeuwse rechts-filosof Carl Schmitt inderdaad identificeerde als de zogenoemde ‘vriend/vijand-onderscheidingen’, zoals Mouffe al aangaf in bovenstaand citaat. Deze verhulde implicatie van de politisering van ondernemingen en daarmee ook de politisering van bedrijfsethiek, ontbreekt op het moment volledig in de discussie over politieke CSR.

Het Schmittiaanse concept van vijandschap biedt natuurlijk geen solide basis voor een bedrijfsethiek, tenzij men een ‘ethiek van het kwaad’ zoekt. Het biedt echter wel een basis voor het begrijpen van het politieke binnen de bedrijfsethiek. Deliberatieve theorie creëert een kader voor wederzijds begrip en vreedzaam samenleven van individuen met verschillende waarden. Schmitts onderscheid van politiek daarentegen toont echter de gevaren van de politisering van ondernemingen. Binnen het politieke CSR-discours betekent politisering het transformeren van een economische entiteit in een legitieme politiek-economische entiteit. Dit vereist een nieuwe vorm van soevereiniteit buiten de staat om, die ik later in deze bijdrage interpreteer als een Schmittiaanse ‘partizaan’. Soevereiniteit moet volgens het politieke CSR-discours Habermasiaanse deliberatie en politieke besluitvorming omvatten om legitiem te zijn bij grote sociale uitdagingen. Mouffe waarschuwt juist voor de gevaren van een dergelijk consensusgericht model en wijst op (populistische) partijen die collectieve identiteiten creëren: de zogenoemde ‘identitairen’.

Bedrijven krijgen tegenwoordig eveneens meer en meer politieke identiteit, wat een voorheen economische concurrentiestrijd tussen die bedrijven doet veranderen in een ‘cultuuroorlog’. Bedrijfsethiek berust, misschien helaas, nu eenmaal niet alleen op rationele besluitvorming, maar ook op emoties en morele disposities.

3 Ch. Mouffe, *On the Political*, London en New York: Routledge 2005, p. 75-76.

Dit betekent dat beslissingen binnen bedrijven niet uitsluitend voortkomen uit logische overpeinzingen en kosten-batenanalyses, maar mede beïnvloed worden door gevoelens, intuïties en morele overtuigingen van individuen. Emoties kunnen bijvoorbeeld invloed hebben op hoe ethische dilemma's worden ervaren en opgelost, terwijl morele disposities – persoonlijke en culturele waarden en normen – de ethische keuzes van mensen kunnen sturen. Deze emotionele en morele factoren spelen dus een belangrijke rol in de manier waarop ethiek binnen bedrijven wordt benaderd en geïmplementeerd.

4. Waarom de onethische Carl Schmitt?

Voordat we dieper ingaan op Schmitts politieke theorie, moeten we de 'figuur' Carl Schmitt en zijn ideeën verkennen. Schmitt is vaak en terecht beschreven als de 'kroonjurist van het Derde Rijk', actief betrokken bij het nazisysteem en een voorstander van dictatuur waarin een leider in naam van het volk de wet naast zich neer kan leggen. Hij ziet politiek als een extreem onderscheid tussen vriend en vijand, waarbij vijandschap essentieel is voor elke politieke entiteit. Dit betekent niet dat vrede niet kan bestaan in het geval er sprake is van politiek, maar dat vijandschap, en politisering, een potentieel gevaar inhoudt.

Hoewel Carl Schmitts achtergrond extreem problematisch is en zijn ideeën verwerpelijk zijn als de kroonjurist van het Derde Rijk, blijft zijn werk tot op de dag van vandaag van buitengewoon belang voor de rechtsfilosofie. Die erkenning is er zo ongeveer alom. Schmitt legt blinde vlekken en anomalieën van de liberale democratie bloot, iets wat moeilijk te doen is vanuit het liberale systeem zelf. Politiek denker Hannah Arendt beschrijft zijn geschriften als 'arresting reading' vanwege hun waarschuwende aard tegen totalitarisme.⁴ Om de kwetsbaarheden van liberale democratie te begrijpen, moeten we immers luisteren naar haar vijanden, zonder moreel oordeel. Dit vraagt een moeilijke sprong van ethici: om van de vijand te leren, moeten we stoppen met moraliseren. Dit is praktisch relevant in een wereld waar politiek kwaad wijdverspreid is. Recente gebeurtenissen zoals de COVID-19-pandemie, de bestorming van het Capitool, en de oorlogen tussen Rusland en Oekraïne, en Israël en Hamas hebben het Westerse zelfbeeld veranderd. De unipolaire wereldorde onder de Pax Americana wordt bedreigd door gebeurtenissen zoals de aanslagen van 11 september, de opkomst van China, en de heropleving van Rusland.

Hoewel het moreel correct kan zijn om deze ontwikkelingen als terrorisme of totalitarisme te bestempelen, is het niet productief om denkers die de oorsprong ervan kunnen verklaren, uit te sluiten. Schmitt zou dus niet gelezen moeten worden als inspiratie voor een nieuwe vorm van bestuur, maar als waarschuwing tegen een kwade vorm ervan. Schmitt heeft om die reden zowel linkse tot zeer linkse, als

⁴ H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harvest Book 1979 (orig. 1951), p. 339.

rechtse tot zeer rechtse denkers beïnvloed. Voor sommigen is hij een visionair, voor anderen een waarschuwende stem tegen het kwaad. Daarom kunnen we Schmitts ideeën over vijandschap en zijn kritiek op liberale waarden gebruiken om de tekortkomingen van een ongeremde politiek-liberale bedrijfsethiek bloot te leggen.

In deze bijdrage wordt de politisering van bedrijven zoals voorgesteld door Scherer en Palazzo in een Habermasiaanse context geherinterpreteerd door een Schmittiaanse lens. Schmitt wordt in (politiek-)wijsgerige literatuur wel gezien als een tegenhanger van Habermas. Dit houdt in dat politieke betrokkenheid in termen van soevereiniteit, identiteit, agressie, en conflicten onvermijdelijk is, zelfs binnen een politieke CSR die gericht is op ethische en sociale belangenbehartiging, transparantie, en duurzaamheid.

5. De vriend, de vijand, de soeverein

Schmitts opvatting over het politieke komt het meest manifest naar voren in zijn werk *Der Begriff des Politischen* (1932), waar hij betoogt dat politiek niet alleen gaat over bestuur, maar over existentiële bedreigingen voor levenswijzen.⁵ Schmitt maakt daarin een onderscheid tussen ‘politiek’ (praktische politieke activiteiten) en ‘het politieke’ (de fundamentele aard van politieke organisatie).⁶ Volgens Schmitt begrijpt het optimistische beeld van de menselijke natuur binnen het liberalisme niet de politieke realiteit die wordt gekenmerkt door vijandschap en potentiële conflicten. Dit hangt samen met zijn mensbeeld. Schmitts antropologische perspectief, met name beïnvloed door de politiek filosoof Thomas Hobbes, ziet mensen als inherent gevaarlijk en vereist een sterke staat om burgeroorlog te voorkomen. Voor Schmitt is de staat een noodzakelijke kracht om chaos af te wenden, vergelijkbaar met Hobbes’ *Leviathan*, zoals beschreven in zijn gelijknamige werk uit 1651.

In de *Bijbel* wordt de Leviathan beschreven als een gigantisch zeemonster. Het Oude Testament maakt met name in het boek *Job* en *Psalmen* gewag van een mythisch wezen dat symbool staat voor chaotische krachten op de zee.⁷ In Hobbes’ politieke filosofie is de Leviathan een metafoor voor de staat. Het is een kunstmatig wezen dat ontstaat uit een sociaal contract om orde en veiligheid te garanderen. Zo’n sterke, absolute soeverein, gesymboliseerd in de Leviathan, is noodzakelijk om de natuurtoestand van de mens, eentje van oorlog en anarchie, te vermijden.

Met moderne staten is iets vreemds aan de hand. Moderne staten zijn versmolten met niet-politieke categorieën zoals economie en ethiek, waardoor de ware aard van het politieke wordt verwaterd. Schmitt stelt dat de intensiteit van de politieke sfeer wordt gekenmerkt door de vriend-vijandonderscheiding, die juist onafhankelijk is van morele, esthetische of wetenschappelijke oordelen.

⁵ C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, Berlijn: Duncker und Humblot 1932.

⁶ Vergelijk: M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1927, p. 11-15.

⁷ *Job* 41:1; *Psalm* 74:14; *Psalm* 104:26; *Jesaja* 27:1.

Schmitts ideeën over vijandschap zijn niet altijd gelijk aan geweld, maar duiden op een existentiële bedreiging die andere categorieën zoals economie of ethiek kan politiseren. Het liberalisme, met zijn nadruk op neutralisering en bedrieglijke, abstracte concepten zoals ‘mensheid’, depolitiseert de staat, wat mogelijk paradoxaal genoeg leidt tot imperialistische uitbuiting en rechtvaardiging van onmenselijke daden. Schmitt benadrukt het erkennen van de menselijkheid van de vijand om een eindeloze cyclus van geweld te vermijden. Dit begrip van het politieke is dus gecentreerd rond de vriend-vijandonderscheiding, waarbij politieke acties en motieven worden gereduceerd tot het identificeren van vrienden en vijanden. Dit begrip van het politieke staat in relatie tot Schmitts begrip van soevereiniteit, hetgeen, zoals we later zullen zien, in relatie staat tot Schmitts begrip van de partizaan.

Schmitts concept van de soeverein is, kort gezegd, ‘personalistisch’. De soeverein is een persoon met autonome betekenis. Schmitt biedt geen normatieve richtlijnen voor wie of hoe deze persoon zou moeten zijn, maar beschrijft eerder hoe deze persoon zichzelf als soeverein onthult in de noodtoestand. De verbinding van de soeverein met de bestaande staat, staat niet vast; zijn werk *Der Begriff des Politischen* begint met de eerste zin “Het begrip van de staat veronderstelt het begrip van het politieke”, waar “Het specifieke politieke onderscheid waarop politieke handelingen en motieven kunnen worden teruggebracht dat tussen vriend en vijand is”.⁸ Met betrekking tot de economie en ethiek stelt Schmitt: “In de sfeer van de economie zijn er geen vijanden, alleen concurrenten, en in een volledig morele en ethische wereld misschien alleen debatterende tegenstanders”.⁹

In de huidige mondiale context wordt deze uitspraak echter gecompliceerd en gerealiseerd door globalisering, waar staten concurrenten hebben, bedrijven vrienden en vijanden hebben, en zelfs bedrijfsoevereiniteit. Schmitt stelt dat de intensiverende technisch geneutraliseerde uniformiteit een groot globalistisch gevaar vormt, in tegenstelling tot de concrete ervaring van de vijand. Dit technische denken is zo ver doorgedrongen dat het zelfs de structuur van onze wetgeving heeft beïnvloed, wat de filosoof Martin Heidegger overigens deed afvragen of democratie wel een geschikte en duurzame regeringsvorm is.¹⁰ Schmitt spreekt zelfs van ‘gemotoriseerd recht’, wat wijst op een verlies van het politieke zelf en het monopolie van de staat op het politieke.¹¹ Dit verlies is zorgwekkend omdat het de voorwaarden schept voor een nieuwe politieke figuur, een internationaal juridisch spook: de ‘partizaan’.

6. De partizaan

Volgens Schmitt valt de partizaan buiten de klassieke internationale juridische onderscheidingen zoals oorlog en vrede of vriend en vijand, en vertegenwoordigt

⁸ Schmitt 1932, p. 19, 26.

⁹ Schmitt 1932, p. 28.

¹⁰ M. Heidegger, ‘Nur noch ein Gott kann uns retten’, *Der Spiegel* 30 mei 1976, p. 193-219.

¹¹ C. Schmitt, *Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft*, Tübingen: Internationaler Universitäts-Verlag 1950, p. 20.

de partizaan een patroon waarbij de partizaan een eerder marginaal fenomeen is. Schmitt definieert de partizaan aan de hand van vier criteria in zijn werk *Theorie des Partisanen* (1963): onregelmatigheid, verhoogde mobiliteit, intensiteit van politieke betrokkenheid en tellurisch karakter.¹² De partizaan is een politieke actor zonder specifiek uniform, niet gebonden aan een staat en vertegenwoordigt niet de dominantie van de publieke sfeer. Hun mobiliteit, mogelijk gemaakt door technologisering, maakt hen onvoorspelbaar. Ze zijn diep politiek betrokken, waarbij 'partizaan' is afgeleid van 'partij', wat wijst op een verbinding met een actieve politieke groep. Het tellurische karakter verbindt hen met het land, zoals bergketens of bossen, die hun tactische en strategische bewegingen beïnvloeden.

Door dit toe te passen op de bedrijfswereld, kan worden betoogd dat gepolitiseerde bedrijven zeker kunnen worden gezien als hedendaagse partizanen. Het gepolitiseerde bedrijf, een niet-statelijke entiteit, is ook zelf niet per se gebonden aan een staat en daardoor mobiel. Multinationals opereren steeds vaker buiten de traditionele juridische en ethische kaders die staten reguleren. Ze zijn flexibel in hun activiteiten en kunnen zich aanpassen aan veranderende regelgeving en marktomstandigheden zonder gebonden te zijn aan specifieke nationale wetten of normen. Net als partizanen zijn multinationals uiterst mobiel. Ze kunnen hun hoofdkantoor verplaatsen, zoals Shell dat in 2022 van Nederland naar het Verenigd Koninkrijk verhuisde, om belastingvoordelen te behalen of aan politieke druk te ontsnappen. Deze mobiliteit maakt hen onvoorspelbaar en moeilijk te reguleren door nationale overheden.

Onregelmatigheid en mobiliteit alleen maken bedrijven niet per se gepolitiseerd; politieke betrokkenheid is noodzakelijk. Recente publicaties tonen aan dat deze betrokkenheid binnen bedrijven bloeit als nooit tevoren. Bedrijven tonen steeds vaker een diepe politieke betrokkenheid die verder gaat dan winstmaximalisatie. Ze nemen standpunten in over maatschappelijke kwesties, zoals klimaatverandering, mensenrechten of belastingbeleid, en engageren zich actief in politieke debatten en beleidsvorming die hun belangen beïnvloeden. En, hoewel niet letterlijk, multinationals kunnen zeker een 'tellurisch' karakter hebben door hun verbinding met specifieke geografische regio's waar ze actief zijn. Dit kan invloed hebben op hun strategische beslissingen en hun interacties met lokale gemeenschappen en ecosystemen.

Deze Schmittiaanse betrokkenheid verschilt van het Habermasiaanse streven naar consensus of lobbyen voor winst; het gaat om het herkennen en confronteren van tegenstanders in een conflictueuze context. De inzichten van Schmitt, en ook van Habermas zoals gebruikt door Scherer en Palazzo, benadrukken de complexe relatie tussen bedrijfsethiek en politieke soevereiniteit. Globalisering heeft een zekere afstemming tussen staten en grote bedrijven verstoord. Sommige grote bedrijven hebben hun eigen vormen van soevereiniteit ontwikkeld, onafhankelijk van staats-

¹² C. Schmitt, *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*, Berlin: Duncker & Humblot 1963, p. 22.

controle, en zijn daarmee van economische entiteiten naar politieke entiteiten, of ‘partizanen’ in de terminologie van Schmitt, getransformeerd, waardoor ze de traditionele staatsstructuren ontwijken.

De opkomst van ‘corporate sovereignty’ (‘bedrijfssoevereiniteit’) introduceert verschillende uitdagingen voor het concept van politieke CSR. Een belangrijke zorg is de erosie van de eenheid van de staat als een politieke associatie, waarbij bedrijven staatstaken overnemen en een concurrerende dynamiek creëren tussen de staat en economische entiteiten. Bedrijven, hoewel ze niet gelijk zijn aan mensen of staten, nemen rollen aan die mogelijk democratische processen ondermijnen. Scherer en Palazzo pleiten ervoor dat bedrijven de democratische processen verrijken, maar critici beweren terecht dat deze trend bijdraagt aan de corporatisering van de publieke sfeer, wat leidt tot de-democratisering.¹³

In deze snel veranderende wereld van internationale ondernemingen worden bedrijven steeds vaker geconfronteerd met de vraag hoe zij hun rol als economische en politieke actor kunnen invullen te midden van eveneens economische en politieke spanningen. Dit roept belangrijke vragen op over hoe de governance en extern toezicht moeten worden vormgegeven. Neem bijvoorbeeld een multinational die actief is in een opkomende markt met een complexe politieke omgeving. Deze onderneming moet niet alleen navigeren tussen verschillende economische belangen, maar ook tussen politieke associaties die haar strategische beslissingen kunnen beïnvloeden. Hier komt de vraag op: zou het bedrijf een meer antagonistische benadering moeten omarmen, zoals Carl Schmitt zou suggereren, die de inherent conflicterende aard van politiek benadrukt, of juist de consensusbenadering volgen, zoals Jürgen Habermas voorstaat, die gericht is op het vinden van gezamenlijke publieke goederen?

7. De juridisering van corporate governance

Wat Schmitt ons leert is dat wanneer er sprake is van politisering, er onafwendbaar sprake is van vijandelijkheid; hoe meer politisering, hoe intenser die vijandelijkheid. Schmitts begrip van het politieke moet dus gezien worden als de risicovolle zijde van een janushoofd waarbij eventuele goedbedoelde politisering omslaat in het tegendeel. Voor de governance komt dit erop neer dat waar de structuur gericht is op het bereiken van gezamenlijke doelen en het bevorderen van transparantie, maar ook op de vormgeving van interne codes, versterking van gedragscodes, en ervoor te zorgen dat die in lijn zijn met publieke verwachtingen en formele wetgeving – oftewel op juridisering van governance – dat het voorbijgaat aan het altijd op de loer liggende antagonisme.

13 B. Jansen, ‘Political Theology in Business Ethics: Corporate Sovereignty According to Carl Schmitt’, *Jus Cogens – A Critical Journal of Philosophy of Law and Politics* 2024, doi: 10.1007/s42439-024-00094-3.

Bovenstaand gegeven roept de vraag op of we ons vandaag de dag gelukkig moeten prijzen met bijvoorbeeld een Corporate Governance Code die eveneens steeds meer juridisch is geworden – iets waar de Commissie Tabaksblat in 2003 overigens nog van gruwelde. De juridische afdwingbaarheid werd volledig op 7 september 2017 met de publicatie in de *Staatscourant* van een regeringsbesluit dat de gehele Corporate Governance Code van 2016 per 1 januari 2018 in de wet verankert. De Commissie Ondernemingsrecht van de Nederlandse Orde van Advocaten en de Koninklijke Notariële Broederschap (GCV) merkten in 2016 op dat de Code (mede daarmee) een proces van juridisering had ondergaan. Vanuit het perspectief van de GCV is de Code bedoeld om een dialoog tussen de directie, de raad van commissarissen en de aandeelhouders te bevorderen. Maar anderzijds, de juridisering van de Code kan er ook voor zorgen dat deze niet langer een basis voor discussie of een referentiepunt voor goed bestuur is. In plaats daarvan dreigt het gevaar van meer formaliteit: een checklistcultuur. Zoals vermeld in Code 2003 is de GCV nog van mening dat de Code zou moeten aanmoedigen om complexe kwesties binnen de directie en niet in de rechtbank op te lossen. Het is mogelijk dat juridisering een verstikkend effect zou kunnen hebben op een sector of branche door een toegenomen risicoaversie onder managers uit angst voor aansprakelijkheid.¹⁴

Het gevaar van enerzijds de politisering van bedrijven en anderzijds de politisering van bedrijfsethiek is dat het niet voorbijgaat aan het Habermasiaanse ideaal gebaseerd op communicatieve rede en discoursethiek. Deze uitwisseling van categorieën plaatst staten, bedrijven en andere associaties in een vriend-vijandrelatie, gezien het feit dat in de geglobaliseerde wereld van vandaag staten concurrenten kunnen zijn en bedrijven vijanden kunnen zijn. Deze trend is zichtbaar in conflicten zoals Oekraïne en Gaza, waar bedrijven politiek worden aangespoord om zich te aligneren met bepaalde politiek vriendelijke of vijandige naties.

De paradox van juridisering is dat het vrijwel altijd een reactie is op een steeds complexere werkelijkheid, maar dat die steeds complexere werkelijkheid zich steeds minder goed leent om in regels te worden ondergebracht. Tot die steeds complexere werkelijkheid heb ik in deze bijdrage de politisering van het bedrijfsleven willen aankaarten en enkele wenken willen verschaffen met betrekking tot corporate governance. Daarin zou het interessant zijn wanneer de discussie over corporate governance niet langer de bestendiging van juridisering benadrukt – wat wil zeggen steeds meer en steeds striktere regels in een doel-middel-rationaliteit – maar ook aandacht schenkt aan mogelijk nieuwe vormen van meer flexibele governance, waarbij het bedrijfsleven zich aan weet te passen aan een zeer snel veranderende politieke economische realiteit.

14 B. Jansen, *The Juridification of Business Ethics*, New York: Springer 2023, p. 76.

8. Afsluitend

Voor de vraag ‘hoe’ dat precies georganiseerd moet worden, verschuilt de rechtsfilosoof, ondergetekende dus, zich vaak achter het antwoord dat het niet zozeer zijn taak is om de werkelijkheid van een oplossing te voorzien, maar eerder om deze te problematiseren. Of dat flauw is? Men kan het zien als een vorm van arbeidsdeling.

In deze analyse van het bedrijfsleven zie ik op twee niveaus een vorm van politisering:

1. Het eerste niveau van politisering zou je microniveau-politisering kunnen noemen; een sociologische politisering die ook binnen families en vriendengroepen voorkomt. Mensen worden geacht zich ergens voor of tegen uit te spreken, en in het verlengde daarvan wordt van individuele organisaties hetzelfde gevraagd, alsof bedrijven personen zijn in niet-juridische zin, met een persoonlijkheid dus, in niet-juridische zin.
2. Het tweede niveau van politisering is macroniveau-politisering, een hypervorm waarbij bedrijven als niet-juridische personen een politieke positie kunnen innemen, doordat ze zich kunnen onttrekken aan internationale publiek- en privaatrechtelijke regelgeving. Daarnaast wordt van deze ondernemingen verwacht dat ze, omdat ze zo groot zijn als staten, zich gedragen als staten – maar dan wel als ‘goede’, oftewel liberale staten.

In beide vormen zijn de polen van een spectrum van partizanendom te ontwaren. Er lijkt bij de individuele organisatie een sterke drang te bestaan om zich politiek te onderscheiden, maar dat is slechts voor grote multinationals mogelijk. In dat tragische verlangen schuilt het gevaar dat het liberale ideaal van communicatieve rede en discoursethiek doorbroken wordt, waardoor collega’s, bedrijven, en ook bedrijven ten opzichte van overheden in een vriend-vijandrelatie terechtkomen. Voor zover de Corporate Governance Code daarop een antwoord weet te geven, is het goed de discussie te openen over de vraag of en hoe er toegewerkt moet worden naar flexibelere vormen van governance.